

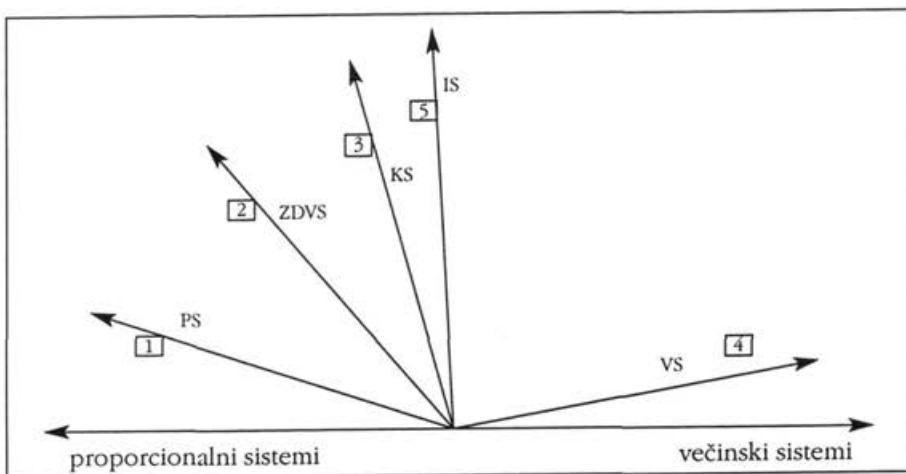
VOLILNI SISTEM IZ ŽABJE PERSPEKTIVE

Povzetek: Avtor analizira volilne sisteme, ki se spopadajo v Sloveniji in sistem enega prenosljivega glasu, ki ga pozna Republika Irska, z vidika volivke oziroma volivca in vpliva njenega oz. njegovega glasu na izvolitev poslancev, na zastopanost političnih strank v parlamentu, na oblikovanje vlade in delovanje opozicije itd. Pri tem daje prednost tistim volilnim sistemom (nemški, irski sistem), ki omogočajo izrazito personalizacijo volitev, ne da bi pri tem odstopili od načela sorazmerne zastopanosti ter krepijo stabilnost vlade in zmanjšujejo število parlamentarnih strank, ne da bi vodili v dvostrankarstvo in politično polarizacijo, ki iz njega izhaja.

Ključni pojmi: volilni sistemi, Slovenija

458

V prispevku obravnavam volilne sisteme, ki so bili predmet odločanja na referendumu v Sloveniji 6. decembra 1996: čisti proporcionalni sistem, ki ga je takrat zastopala LDS (PS), veljavni proporcionalni volilni sistem, kot je urejen v zakonu o volitvah v državni zbor (ZVDZ), kombinirani volilni sistem, ki ga je izoblikoval Slovenski razvojni svet in predlagal državni svet (KS), dvokrožni večinski sistem, ki so ga predlagali SDSS in prek 40.000 podpisnikov (VS) ter sistem enega prenosljivega glasu, ki je uveljavljen v Republiki Irski (IS).

* Dr. Ciril Ribičič, profesor na Pravni fakulteti.

Teh pet sistemov analiziram samo z enega vidika, z vidika, kaj pomeni uvedba nekega volilnega sistema za posameznega državljana, volivca, za moč njegovega glasu, za uveljavljanje njegovih interesov in vpliva na sestavo in delovanje parlamenta in vlade. Menim namreč, da so bili v dosedanjih razpravah preveč v ospredju drugi vidiki (stabilnost vlade, strukturiranost političnega prostora, učinkovitost odločanja) in še zlasti, čeprav v prikriti obliki, interes političnih strank, da volilni sistem preoblikujejo po svoji podobi in z njegovo pomočjo ohranijo oz. osvojijo oblast.

Proporcionalni volilni sistem (PS)

Proporcionalni volilni sistem (PS) je nastal kot odgovor na slabosti in deformacije, do katerih vodijo čiste izpeljave večinskega volilnega sistema. Večinski volilni sistem nesorazmerno nagraduje zmagovito politično stranko in ji pogosto omogoči, da z manjšino volilnih glasov osvoji večino poslanskih sedežev. Temeljni cilj PS je torej, kot pove že njegovo ime, zagotoviti sorazmerno zastopanost političnih strank oz. programov v parlamentu. Enostavneje povedano: vsaka stranka dobi v PS takšen delež poslanskih sedežev, kot je delež glasov, ki jih je njena lista zbrala na volitvah.

Za državljana, volivca, je pomenil prehod od večinskega k PS, ki se je že pred mnogimi desetletji postopoma uveljavil v veliki večini evropskih parlamentarnih sistemov, zelo velik preobrat. Volivec v spremenjeni ureditvi ni več izbral med posameznimi kandidati za poslance, ampak med političnimi strankami, njihovimi političnimi programi in kandidatnimi listami. S tem, ko volivec odda svoj glas za stranko oz. njeno listo, odločilno vpliva na politično strukturo parlamenta in s tem (v parlamentarnem sistemu) tudi na sestavo vlade. Z vidika sorazmernega zastopstva strank je v PS v celoti spoštovano načelo enake volilne pravice, ki pomeni, da ima vsakdo samo en glas in da ima vsak glas enako moč.

Za volivca je velikega pomena, da na sestavo parlamenta ne vpliva le tisti glas, ki je oddan za kandidata oz. listo, ki je dobil(a) večino ali največ glasov, kot velja v večinskem sistemu, ampak se upoštevajo tudi glasovi, oddani za druge kandidate oz. liste. V PS dobijo svojo priložnost tudi manjše stranke in njihovi volivci in to ne le priložnost sodelovati na volitvah, ampak se njihovi kandidati tudi uvrstijo v parlament.

Čista in dosledna izpeljava PS zahteva nastopanje strankarskih list na nacionalni ravni, tako da je v njej volivčeva izbira omejena na izbiro med temi listami, brez neposrednega vpliva na to, kateri kandidat bo zastopal posamezno politično stranko. Sodobni PS bolj ali manj odstopa od takšne dosledne izpeljave. Izraelska ureditev, ki je še pred kratkim veljala za eno najbolj doslednih izvedb PS, kombinira sedaj proporcionalne volitve z neposrednimi volitvami predsednika vlade, kar predstavlja uvajanje pomembnega elementa, povzetega iz večinskega in iz predsedniškega volilnega sistema. Zahodno- in severnoevropske države, ki poznajo PS (na primer Avstrija, Belgija, Danska, Švedska), vse po vrsti poznajo prednostni (preferenčni) glas. Takšen glas je za volivca pomembna pridobitev. Z njim lahko bolj ali manj odločilno vpliva na to, kateri od kandidatov neke politične

stranke, ki jo volivec podpira, bo postal poslanec. V nekaterih primerih je število prednostnih glasov odločilno za to, kdo bo izvoljen, v drugih primerih je potrebna zelo izrazita podpora kandidatu, da bi prednostni glasovi lahko spremenili vrstni red kandidatov, kot ga je določila politična stranka. Izjemoma lahko volivec odda prednostni glas tudi kandidatu stranke, za katero ni glasoval (panaširanje), kar pomeni dodatno upoštevanje elementov večinskega volilnega sistema in prispeva k personalizaciji volitev.

Čiste izpeljave PS vodijo do razdrobljene politične strukture parlamentarnih strank, kar ima zopet za posledico nestabilne vladne koalicije, sestavljene iz večjega števila političnih strank. Zmanjševanje števila parlamentarnih strank je mogoče učinkovito doseči prek uvedbe in dvigovanja volilnega praga za vstop v parlament, določenega bodisi z deležem glasov, ki jih mora osvojiti neka stranka, da bi postala parlamentarna, bodisi z minimalnim številom izvoljenih kandidatov neke stranke. Prednostni glas in volilni prag sta najpomembnejša in najpogostejša korektorja sodobnih PS.

PS z možnostjo panaširanja in relativno nizkim volilnim pragom, je bil uveljavljen v Sloveniji 1989. leta za družbenopolitični zbor. V njem je imel volivec možnost, da je oddal toliko glasov, kolikor se je v njegovi volilni enoti volilo poslancev. Lahko je oddal vse te glasove listi oz. kandidatom ene stranke, lahko pa jih je tudi porazdelil med več list in kandidatov z različnih list. Takšen sistem je dajal volivcu široke možnosti izbire. Res pa je, da je bilo izvolitev kandidatov, v nasprotju z njihovim, v strankah določenim vrstnim redom, relativno težko doseči. Poleg tega je bilo štetje glasov precej zapleteno in dolgotrajno, tako da končni volilni izidi niso bili znani niti dober teden po volitvah.

Predlog PS, ki ga je zastopala 1996. leta LDS, pozna močan, odločilen prednostni glas. To pomeni, da je izvolitev kandidatov v celoti odvisna od števila prednostnih glasov in ne od vrstnega reda, določenega v stranki. Vsi kandidati na neki listi so torej formalno enakopravni, čeprav ima vrstni red posredni učinek na izvolitev, saj vpliva na število dobljenih prednostnih glasov. Odločilen prednostni glas vnaša v PS izrazit element personalizacije volitev, povzet iz večinskih volilnih sistemov. Toda izpeljava PS je bila takšna, da je zmanjševala vlogo prednostnih glasov. S tem je bilo onemogočeno panaširanje, hkrati pa bi se vsak volivec na volišču soočil z nepregledno glasovnico z ogromnim številom kandidatov na njej. Če bi na primer kandidiralo 20 političnih strank, vsaka od njih pa bi nastopala s kompletno kandidatno listo 88 kandidatov, bi bilo na listi 1760 imen.

Takšna izpeljava PS sili volivca, da se mora najprej odločiti, za katero politično stranko bo glasoval in šele nato, podrejeno, s te liste izbira najustreznejšega kandidata. Takšen sistem torej daje prednost izbiri med političnimi programi in listami političnih strank in zapostavlja izbiro med posameznimi kandidati. To je v nasprotju z voljo ljudi, izraženo v številnih javnomnenjskih anketah, da želijo izbirati predvsem med kandidati in ne toliko med strankami. Privlačnost PS za volivce bi se povečala v primeru, če bi ga po izraelskem vzoru kombinirali z neposredno izvolitvijo predsednika vlade.

Z vidika volivca je slaba stran PS sistema ta, da omogoča političnim strankam zelo različnimi političnimi usmeritvami, da se po volitvah povežejo v vladno koali-

cijo in skupaj oblikujejo vlado, ne da bi imeli volivci na to kakšen vpliv (soglasje, veto). V PS se pogosto zgodi, da se povezujeva v koalicijo stranki, katerih volivci so medsebojno odbojni in zato štejejo takšno koalicijo programsko raznorodnih strank za prevaro in izigravanje njihove volje.

PS je določal relativno nizek volilni prag, kar je z vidika volivca ugodno, ker njegova izbira med strankarskimi listami ni prehudo omejena z nevarnostjo, da bo oddal glas za stranko, ki lahko ostane izven parlamenta. V slednjem primeru gre namreč volivčev glas v koš oz. se sorazmerno porazdeli med stranke, ki so se uspele prebiti v parlament.

PS nima pravih možnosti za uspeh v Sloveniji, ker je sorazmernost v zadostni meri zagotovljena v veljavni ureditvi in ker ne širi možnosti personalizacije volitev, za kakršno se zavzema večina anketiranih v javnomnenjskih anketah. V njih dajejo volivci prednost izbiri med kandidati in ne med strankami.

Veljavni sistem po Zakonu o volitvah v državni zbor (ZVDZ)

ZVDS uvrščamo med proporcionalne sisteme z dokaj izrazitimi elementi personalizacije volitev. V tem volilnem sistemu gre za specifično obliko konkurence med kandidati: vsaka politična stranka nastopa v posameznem volilnem okraju samo s po enim kandidatom. Delitev volilnih enot na okraje je oblika personalizacije volitev, ki je bila uveljavljena na območju nekdanje Slovenije že pred mnogimi desetletji. Utemeljitev take ureditve je dal profesor Leonid Pitamic v svoji knjigi *Država iz 1927. leta*: "Glas, ki je oddan za okrajnega kandidata, velja obenem za vso listo, h kateri spada ta okrajni kandidat, ki je na ta način lahko privlačno sredstvo za listo stranke; osebnost kandidata ima poleg programa stranke tudi nekaj pomena; zato so stranke primorane postaviti za vse okraje, to pa pomeni za vso listo, znane in veljavne osebnosti..." (s. 333)

Z vidika volivca je glasovanje v ZVDZ enako kot v večinskih volilnih sistemih: volivec izbira med kandidati. Toda oddani glas gre politični stranki, ne le kandidatu. Lahko se na primer zgodi, da kandidat, ki je dobil dvakrat več glasov od protikandidata, ni izvoljen v parlament, protikandidat pa je. To je posledica načela sorazmernega zastopstva, na katerem gradi ZVDZ. Ali bo nekdo izvoljen v parlament ali ne ni odvisno le od števila glasov, ki jih sam dobi v volilnem okraju, temveč tudi od uspešnosti vse strankine liste (izpolnitev praga: trije od 88 mandatorov) in od uspešnosti drugih kandidatov iste stranke. Kandidati se namreč uvrščajo v državni zbor na podlagi padajočega deleža glasov, ki so jih dobili.¹

¹ Z vidika volivcev in njihove (enake) volilne pravice je smiselno in prav, da je izvolitev kandidata odvisna od deleža in ne absolutnega števila glasov. Volilni okraji imajo namreč različno število volivcev, v nekaterih volilnih enotah je razmerje njihove številčnosti tudi do 1:3. Če bi ob takšni delitvi enot na okraje upoštevali absolutno število glasov, bi bil glas v manjšem volilnem okraju vreden trikrat več, kot tisti v večjem. Uvedba večinskega volilnega sistema ni mogoča ob nespremenjenih volilnih okrajih, ker bi to pomenilo hudo kršitev ustavnega načela enakosti volilne pravice. V primeru, da o izvolitvi kandidata odloča absolutno število glasov, morajo biti volilne enote in okraji oblikovani tako, da štejejo približno enako število volivcev.

Ta del ZVDZ ostro kritizirajo pristaši zelo različnih predlogov za njegovo spreminjanje. (Ribičič 1996, 167, 168). Pri tem poudarjajo, da gre za volilno prevaro, saj se volivcu kaže način glasovanja kot izbira med osebnostmi kandidatov, v resnici pa gre njegov glas predvsem politični stranki. Zato naj bi bila personalizacija volitev zgolj navidezna, volilni sistem pa nekonsistenten, nepregleden, zavajajoč in do nespoznavnosti deformiran. Te kritike so sicer pretirane, res pa je, da povprečni volivec, slabo poučen o bistvu volilnega sistema, nima prave predstave o pomenu svoje volilne izbire.

Enakost volilne pravice je do neke mere kršena s tem, da postavlja druga delitev mandatov (na državni ravni) v deloma ugodnejši položaj kandidate manjših političnih strank (ki so izpolnile volilni prag, ki znaša nekaj nad 3%). Te stranke namreč nimajo neposredno izvoljenih poslancev v volilnih enotah, imajo pa prav zato praviloma večje ostanke glasov. Razlog za opisano nesorazmernost v ZVDZ je v tem, da se za drugo delitev mandatov upoštevajo samo ostanki glasov, ne pa tudi glasovi, oddani za neposredno izvoljene kandidate. Kolikor bi se upoštevali vsi glasovi, tudi tisti, na podlagi katerih so bili že neposredno izvoljeni kandidati v volilnih enotah, bi bila druga delitev mandatov prav tako deloma nesorazmerna, kot je sedaj, le da bi tokrat imele prednost večje politične stranke. Takšno ureditev pozna veljavna zakonodaja za tisti del lokalnih volitev v Sloveniji, ki ne poteka po večinskem volilnem sistemu.

Kot slabost ZVDZ je mogoče obravnavati tudi to, da sili kandidate, da se preveč ukvarjajo s protikandidati iz lastne stranke in zato manj soočajo s tistimi iz političnih strank z nasprotnimi programi. Z vidika vpliva volivca je mogoče tudi ugotoviti, da je vpliv politične stranke na izvolitev kandidata relativno velika. Kandidatom, ki jih preferira, lahko zagotovi stranka boljše, varnejše volilne okraje, torej takšne, v katerih je bila na preteklih volitvah posebej uspešna. Zato kandidati tudi v primeru, če stranka med njimi ne dela razlik pri zagotavljanju njihove promocije, sredstev za kampanjo ipd. niso v enakopravnem položaju. Res pa je, da podobno razlikovanje kandidatov pozna skoraj vsak volilni sistem, še posebej izrazito pa je v večinskem volilnem sistemu.

Zaradi nizkega volilnega praga lahko volivec široko izbira med strankami, njihovimi programi in kandidati, saj se v državni zbor uvrsti sedem ali osem političnih strank. Seveda pa takšno število strank oz. poslanskih skupin otežuje oblikovanje vladne koalicije. V Sloveniji je že tretji mandat na oblasti programsko raznolika vladna koalicija, kar volivci pogosto ocenjujejo kot zlorabo njihovih glasov za povezave, ki jih niso odobrili in jih ne odobravajo. Dogaja se celo, da se v koalicijo povezujejo stranke, katerih voditelji so bili v predvolilni kampanji največji nasprotniki (na primer dr. Janez Drnovšek in Lojze Peterle pred volitvami 1992 in dr. Janez Drnovšek in Marjan Podobnik pred volitvami 1996). Povolilna koalicijska mešetarjenja za zaprtimi vrati, so neželena posledica ZVDZ, ki omogoča pretirano drobljenje političnega prostora.

Največje deformacije ZVDZ ne izvirajo iz tega, da gre za različico proporcionalnega volilnega sistema, ampak jih povzroča nacionalna lista (rezervna državna lista, ki jo lahko vložijo politične stranke). Gre za deformacije, ki so boleče tako z vidika neenakosti med kandidati, kot z vidika vpliva volivcev. Nacionalna

lista omogoča izvolitev kandidatov, ki jih izberejo stranke, čeprav dobijo manj glasov od drugih kandidatov, ki niso izvoljeni samo zato, ker so namesto njih prišli v parlament izbranci strank z nacionalne liste. Mnogi menijo, med njimi tudi večina v ustavnem sodišču, ki je presojalo ustavnost nacionalnih list, da je v proporcionalnem sistemu legitimno, da stranka sama odloča o tem, kdo bo zasedel sedeže, ki ji pripadejo. Takšno stališče ni prepričljivo: stranke imajo v ZVDZ dovolj možnosti, da izbirajo kandidate, da tistim, ki jih preferirajo, izberejo tudi najugodnejše volilne okraje, da jim zagotovijo nadpovprečno predvolilno promocijo in sredstva itd. Sestava parlamenta mora biti v državi, ki je opredeljena kot demokratična republika in v kateri imajo oblast državljanke in državljani, odvisna od volivcev in ne strankarskih vrhov. Ni torej problem le v tem, da lahko strankarski vrhovi, namesto kandidatov z večjo podporo ljudi, vsilijo v parlament kandidate z manjšo podporo, problem je tudi v tem, da si na ta način strankarski vrhovi uzurpirajo odločitev, ki bi morala biti pridržana volivcem.

Druga izrazita deformacija, ki je posledica nacionalnih list, je, da vodi do teritorialno neuravnoteženega parlamenta. V konkretnem primeru, pri volitvah državnega zbora 1992. leta, je ljubljanska volilna enota imela dvakrat toliko poslancev kot pomurska. Ne gre samo za nesorazmerno zastopanost volilnih enot, gre za to, da je glas volivca v prvi volilni enoti v resnici dvakrat več vreden kot glas volivca v drugi. Z vidika volivca torej nacionalna lista krši načelo enakosti volilne pravice in nedemokratično spreminja oz. nadomešča izraženo voljo volivcev. Res je sicer, da politične stranke z nacionalnimi listami ne morejo vsiliti v državni zbor več od polovice tistih poslancev, ki jim pripadajo na podlagi druge delitve mandatorov (največ štiri); res je tudi, da je bila uporaba nacionalnih list zelo zožena po odločitvi ustavnega sodišča, da morajo biti javno objavljene pred volitvami. Toda nacionalna lista lahko spremeni negotove volitve za nekatere kandidate v navadno imenovanje, ki je poleg tega izvedeno, še preden se volitve sploh izvedejo. Pred volitvami 1996. leta sem prek časopisnega oglasa javno čestital šestim liderjem političnih strank k izvolitvi pred volitvami, ker so se pustili uvrstiti na prva mesta nacionalnih list svojih strank. Vsi od njih so postali poslanci.

Kot nedoslednost ZVDZ velja omeniti tudi možnost, da lahko posamezni kandidat nastopa v dveh volilnih okrajih hkrati. Ta možnost je bila uvedena zaradi zahteve manjših političnih strank, ki težko kandidirajo 88 bolj ali manj enakovrednih kandidatov, uporablja pa jo tudi največja politična stranka. Takšna ureditev ni nujno najbolj ugodna za kandidata, saj se je že zgodilo, da kandidat ni postal poslanec zaradi slabega rezultata v enem od obeh volilnih okrajev. Velika stranka, ki uporabi takšno možnost, s tem pokaže, da ji ne gre za izvolitev čim boljše sestave državnega zbora, ampak za to, da zbere kar največ glasov. Takšna praksa postavlja pod vprašaj tudi sam smisel razdelitve volilnih enot na okraje, saj kandidat, izvoljen v dveh okrajih, običajno ne v enem ne v drugem volilnem okraju ne vzdržuje tesnih vezi z volivci.

ZVDZ se ni izkazal, ko gre za zastopstvo žensk in drugih podzastopanih družbenih skupin. V državnem zboru je 7,8% žensk, kar uvršča slovenski parlament za najmanj sto drugih parlamentov. Prav neverjetno je, da v pretežno proporcionalnem sistemu, ki se v teoriji šteje kot ugodnejši za zagotavljanje zastopst-

va žensk, močno zaostajamo za deležem, ki ga dosežejo Britanci v spodnji zbornici, oblikovani na podlagi enokrožnega večinskega volilnega sistema in celo v lordski zbornici, ki sploh ni voljena. Predlogi o ukinitvi okrajev in ohranjanju nacionalnih list niso prepričljivi, saj ne dajejo absolutnih garancij za izboljšanje stanja glede zastopanosti žensk. Nizka zastopanost žensk namreč ni posledica volilnega sistema, ampak tega, da večina parlamentarnih strank noče storiti ničesar za spremembo razmer glede zastopanosti žensk. Z vidika volivk je neznosno, da je več kot polovica volilnega telesa zastopana v državnem zboru s samo 7,8% poslankami. S tega vidika se zdi smiselni predlog Mladega foruma ZLSD in Mladih liberalnih demokratov in demokratk, po katerem bi z ustavno spremembo zagotovili najmanj enotretjinsko zastopnost žensk v državnem zboru. Iskanje rešitve na ustavni ravni je upravičeno tudi zato, ker se predlaganim zakonskim rešitvam o ti. ženskih kvotah pogosto očita protiustavnost (zaradi deprivilegiranja moških kandidatov). Seveda pa v tem trenutku ni mogoče pričakovati za takšno rešitev niti navadne, kaj šele kvalificirane večine, ki je predpisana za spremembe ustave. Doslej državni zbor ni želel zvezati niti političnih strank, da naj kaj konkretnega store za boljšo zastopnost žensk na njihovih kandidatnih listah za lokalno in državnozborske volitve.

Kombinirani (nemški) volilni sistem (KS)

Kombinirani volilni sistem je bil oktroiran Nemčiji po drugi svetovni vojni. Zanimivo je, da je nastal ob aktivni udeležbi strokovnjakov iz Velike Britanije in drugih zaveznških držav, ki so zveste tradiciji večinskega volilnega sistema. Temeljna ideja tega sistema je bila ohraniti sorazmerno zastopnost strank, preprečiti pa tiste slabosti proporcionalnega sistema, ki vodijo do razdrobljenosti parlamenta in so v predvojni Nemčiji omogočile vstop takrat še nepomembne Hitlerjeve nacistične stranke v bundestag. Teorija šteje KS za obliko proporcionalnega volilnega sistema z izrazitim poudarkom na personalizaciji volitev. Lahko rečemo, da poskuša KS graditi na izločanju negativnih in povezovanju pozitivnih tradicij proporcionalnega in večinskega sistema. Iz prvega ohranja sorazmerno zastopnost političnih programov, pri čemer je večina poslancev izvoljenih na večinskih volitvah, sorazmerno visok prag za vstop v parlament pa povzroča zmanjšanje števila parlamentarnih strank.

Gledano z vidika volivca sta obe temeljni značilnosti KS transparentno razvidni, saj ima vsak volivec dva glasova. Prvi je namenjen izbiri poslanca v volilni enoti po načelih večinskega sistema, drugi pa izbiri med strankarskimi listami na deželni ravni. Oba glasova sta pomembna. Prvi zato, ker so poslanci po večinskem sistemu izvoljeni dokončno in jim nihče ne more odvzeti mandata, celo v tistem primeru ne, ko je neka stranka osvojila na večinskem delu volitev več mandatov, kot ji jih pripada na podlagi drugega glasu oz. proporcionalnega dela volitev. Zato, da takšen primer ne bi posegal v mandate, namenjene zagotavljanju sorazmernega zastopstva političnih strank, nimajo v Nemčiji fiksno določenega števila poslancev

bundestaga.² Volivčev drugi glas je pomemben zato, ker zagotavlja sorazmerno zastopanost političnih strank, ker na njegovi podlagi dobi večje število dodatnih sedežev stranka, ki je bila manj uspešna na večinskem delu volitev in manjše število dodatnih poslanskih sedežev stranka, ki je bila bolj uspešna na večinskem delu volitev. S tega vidika je mogoče oceniti KS kot neke vrste pravega sistema, ki pomirja nasprotja večinskega in proporcionalnega sistema in je sprejemljiv tako za politične stranke, ki se najbolj odlikujejo po uglednih posameznikih, kot tudi za stranke, ki več dajo na privlačnost svojega političnega programa.

Nemški volilni sistem je bil v Sloveniji v igri že v času sprejemanja ustave in neposredno po njem in so ga takrat v največji meri zastopale politične stranke z desnice, medtem ko so politične stranke z leve vztrajale na proporcionalnem sistemu z manj izrazito personalizacijo kot je izražena v KS. Zdi se, da so zlasti spremembe v sosednji Italiji ponovno spodbudile razmišljanja o uvajanju večinskega volilnega sistema, pa tudi KS. Predlog za uvedbo KS je celovito pripravil Slovenski razvojni svet, dograditve pa je doživel ta predlog v državnem svetu, ki je predlagal referendum o njem in pripravil tudi zakonski predlog za njegovo uvedbo. Temeljna razlika med KS, kot sta ga predlagala Slovenski razvojni svet in državni svet in nemškim sistemom se nanaša na vlogo drugega glasu. Medtem, ko v Nemčiji volivec z drugim glasom izbira med strankarskimi listami na deželni ravni in se na njegovi podlagi poslanci uvrščajo v bundestag po vrstnem redu, ki so ga določili politične stranke, v slovenski različici KS volivec izbira med strankami na nacionalni ravni, v državni zbor pa se uvrstijo tisti kandidati, ki so dobili na večinskem delu volitev (torej na podlagi prvega glasu) največji delež glasov. To pomeni, da stranke ne kandidirajo za proporcionalni del volitev nobenih drugih kandidatov, razen tistih, ki so nastopili na večinskem delu volitev. V parlament se na podlagi drugega glasu uvrstijo torej najboljši poraženci z večinskega dela volitev. Zaradi te značilnosti osebno menim, da bi bile lahko večinske volitve v sklopu KS tudi enokrožne, saj bi bilo to ceneje, kandidati, ki bi pristali na drugem mestu, pa bi imeli realne možnosti, da se uvrstijo v parlament v tistih primerih, ko je bila njihova politična stranka uspešna tudi na proporcionalnem delu volitev (Ribičič 1999, 8).

Druga izboljšava nemškega sistema je v tem, da bi se v KS po večinskem sistemu izvolila večina (na primer 52 od 90 poslancev) in ne le polovica, kot to velja v Nemčiji. Takšni izboljšavi nemškega sistema lahko štejemo za prispevek k njegovi demokratizaciji, zoževanju vpliva strankarskih vrhov in povečevanju vpliva volivcev na sestavo parlamenta. Morda bi lahko ti izboljšavi štel za tako odločilni, da zaradi njiju KS zapušča skupino proporcionalnih volilnih sistemov in se uvršča na sredino med večinske in proporcionalne volilne sisteme, s čimer postaja "kombinirani" ali mešani sistem v pravem pomenu besede.

² Celovita uvedba KS bi tudi v Sloveniji terjala črtanje ustavne določbe, po kateri ima državni zbor 90 poslancev, da bi tako omogočili tudi deloma širšo sestavo v nekaterih izjemnih primerih (neka stranka dobi manjši delež glasov kot je delež njenih neposredno izvoljenih poslancev, neposredno izvoljenega poslanca je dobila stranka, ki ni izpolnila praga). V Nemčiji dobi stranka dodatno poslansko mesto tudi v primeru, če je v deželi njena lista dobila več kot 50% vseh drugih glasov.

Za volivce je pomembno, da so v parlament izvoljeni kandidati, ki so dobili večinsko podporo v volilni enoti. Zato bi se morale stranke izogibati temu, da za poslance predlagajo kandidate, ki po volitvah vstopijo kot ministri v vlado. Ker se temu ni mogoče v celoti izogniti, bi bilo smiselno, da na večinskih volitvah ob kandidatih nastopajo tudi njihovi namestniki.³ S tem bi se izognili potrebi po nadomestnih volitvah v primeru, če bi poslanec postal minister ali bi mu v pred koncem mandatne dobe predčasno prenehal mandat iz katerega koli vzroka. S tem bi preprečili, da ne bi ostala kakšna volilna enota brez poslanca, izvoljenega na njenem območju. Neposredno izvoljeni poslanci sicer v državnem zboru ne bi zastopali (le) svojih volivcev, ampak ljudstvo kot celoto, vezi med njimi in njihovimi volilnimi enotami pa bi bile veliko bolj izrazite kot so danes.

Zakaj je KS posebej primeren za današnje slovenske razmere? Prvič zato, ker poskuša kombinirati pozitivne značilnosti obeh čistih sistemov, ki se spopadata, večinskega in proporcionalnega. Drugič zato, ker po svojih učinkih (zmanjševanje števila parlamentarnih strank, ne da bi vodil do dvostrankarske polarizacije, zagotovitev stabilnosti vlade, ne da bi zmagujoča stranka lahko z manjšino glasov osvojila večino poslanskih sedežev, sklepanje povolilnih koalicij programsko sorodnih strank, ki se napovedo že pred volitvami, personalizacija volitev, ki ne vodi do nesorazmernega zastopstva političnih programov, priznavanje polarizacije političnega prostora, ne da bi jo poglobljajal in spodbujal itd.) prinaša spremembe, ki jih zagovarjajo pristaši večinskega sistema, ne da bi povzročal deformacije, na katere opozarjajo nasprotniki večinskega sistema. Tretjič zato, ker zmanjšuje vlogo strankarskih vrhov pri izbiri poslancev (odprava nacionalne liste) ne le v primerjavi z veljavno ureditvijo, ampak tudi v primerjavi z nemško različico KS. Četrtoč zato, ker analiza rezultatov referendumov in poznejših javnomnenjskih raziskav dokazuje, da je KS najbližje srednji, kompromisni rešitvi, ko obe skrajni ne uspesta dobiti potrebne večinske podpore. Petič zato, ker omogoča, da volivci odločijo, katera od dveh največjih političnih strank bo dobila vlado oz. predsednika vlade, ne da bi bila ob tem izničena vloga drugih, manjših političnih strank koalicije in opozicije. In šestič zato, ker ima slovenska ustavna ureditev vrsto rešitev, ki so povzete iz nemške ureditve (konstruktivna nezaupnica, vrsta institutov, ki določajo položaj opozicije itd.), ki bi ostali aktualni ali bi celo bolj zaživel v primeru uvedbe KS.

KS ne spada med najbolj enostavne sisteme. Z vidika volivca so njegove temeljne značilnosti naslednje:

- s prvim glasom volivec dokončno izbira med kandidati v volilni enoti in to po načelih večinskega volilnega sistema,
- z drugim glasom določa volivec delež poslanskih sedežev, ki pripada posamezni politični stranki na nacionalni ravni,
- delitev sedežev na podlagi drugega glasu ni odvisna od volje politične stranke, ki bi določala vrstni red svojih kandidatov, ampak od deleža glasov, ki so ga dobili kandidati na večinskem delu volitev,
- delitev na podlagi drugega glasu ne more v ničemer ogroziti rezultata večinskega dela volitev, tudi ne v primeru, če stranka ni dosegla takšnega deleža drugih

³ Takšno rešitev poznajo za večinski del volitev sabora v sosednji Hrvaški.

glasov kot je delež njenih neposredno izvoljenih kandidatov ali v primeru, če stranka sploh ni izpolnila predpisanega volilnega praga za delitev sedežev na podlagi drugega glasu.

KS je s teoretičnega vidika manj primeren za zagotavljanje boljše zastopanosti podzastopanih družbenih skupin kot proporcionalni sistem in bolj primeren kot večinski sistem. S tega vidika je zanimiv podatek, da spadata Nemčija in Nova Zelandija, v katerih je uveljavljen KS, med prvih deset držav po deležu poslank v sestavi nacionalnih parlamentov. V teh dveh državah je delež poslank nekajkrat višji kot v Sloveniji. Zato vztrajanje pri sedanjem volilnem sistemu (z nacionalnimi listami vred) samo zaradi zastopstva žensk, ni posebej prepričljivo. Res je sicer, da uvedba KS sama po sebi ne bi prinesla bistvenega izboljšanja zastopanosti žensk, ker je to odvisno zlasti od politike parlamentarnih političnih strank do tega vprašanja.

Dvokrožni večinski volilni sistem (VS)

Zagovorniki večinskega sistema upravičeno poudarjajo njegove prednosti kot so enostavnost, preglednost in razumljivost. Volivec izbira med posameznimi kandidati v volilni enoti in v parlament se uvrsti tisti, ki je dobil večino glasov v prvem ali drugem krogu ali največ glasov v enokrožnem večinskem sistemu. Poleg tega se je potrebno poglobiti v delovanje VS, da bi lahko odkrili njegove slabosti in deformacije, do katerih vodi.

Površnemu opazovalcu ni razumljivo, kako je mogoče, da lahko večinski volilni sistem privede do tega, da manjšina osvoji večino poslanskih sedežev. Pravijo, da je to nemogoče, saj za izvolitev terja večino v prvem ali drugem krogu volitev. Pristaši dvokrožnega volilnega sistema poudarjajo, da v njem zmaguje samo tisti, ki je sposoben osvojiti večino glasov v volilni enoti in da v njem ni mogoče, da bi zaradi večjega števila kandidatov zmagal kandidat z manjšino glasov, kot se to lahko na primer zgodi v britanskem enokrožnem sistemu relativne večine. Zato naj ne bi bilo mogoče, da bi nekdo dobil večino sedežev z manjšino glasov. Pa je vendarle mogoče: zamislimo si primer, ko bi na volitvah v 88 volilnih enotah nastopali le kandidati dveh strank (A in B). Stranka A je v vsaki volilni enoti dobila 49% glasov, stranka B pa 51% glasov. V tem primeru stranka A ni osvojila nobenega, stranka B pa je osvojila vseh 88 poslanskih sedežev. Na naslednjih volitvah se lahko zgodi obratno. Običajno v vsakdanjem življenju ne moremo srečati takšnih skrajnosti. Toda večinski sistem vseeno izdatno nagraduje zmagujočo stranko in kaznuje manj uspešne stranke. Običajno je razlika med deležem glasov in deležem sedežev, ki jih osvoji zmagujoča stranka, od 10 do 20%. V Veliki Britaniji, v kateri velja sicer enokrožni volilni sistem, ki velja kot čistejša izpeljava večinskega sistema, so na primer 1987. leta liberalni demokrati dobili 22,6% glasov in samo 3,4% poslanskih sedežev v zbornici komun. Na Hrvaškem, kjer ni v veljavi kakšna skrajna izpeljava večinskega sistema, HDZ doslej še nikoli ni dobila večine glasov, pa ima v saboru vendarle že dolga leta okrog 60% poslancev. Vzhodno od Hrvaške lahko najdemo še bolj skrajne primere takšne vladavine manjšine nad večino, ki je še posebej nevarna, če se povezuje z elementi predsedniškega sistema.

Volivec ima na volitvah pred seboj imena in priimke kandidatov, medtem ko je stranka, predlagateljica kandidatov, ponavadi skrita v oklepaju. Na prvi pogled se morda zdi, da je vloga strank v VS manj pomembna, kot v proporcionalnem in celo kombiniranem. Vendar temu ni tako. Glede na to, da je v VS za izvolitev potrebna zelo zahtevna večina, jo lahko doseže samo kandidat zelo velike stranke ali strankarske koalicije, takšne, ki je sposobna prepričati večino volivcev neke volilne enote. V proporcionalnem sistemu za izvolitev pogosto zadošča že 5, 10 ali 15 % volilna podpora, za kakršno se lahko poteguje večje število strank v volilni enoti z več poslanskimi sedeži ali na nacionalni ravni. V VS pa takšna večina ni zadostna. Predpisano večino lahko praviloma dosežeta le dve politični grupaciji v državi, desna in leva. Izjemoma jo lahko doseže tudi kakšna regionalna stranka v tistem delu države, katerega interese zastopa. Izjemoma je lahko izvoljen posamezen neodvisni, nestrankarski kandidat (na zadnjih parlamentarnih volitvah v Veliki Britaniji se je en sam neodvisni kandidat prebil v spodnjo zbornico, novinar, ki je zaslovel kot vojni poročevalec iz Bosne), pa še v tem primeru so mu zmago olajšali Novi laburisti, ki v njegovi volilni enoti niso kandidirali svojega kandidata.

Na prvi pogled je očitno, da VS ne more biti ugoden za podzastopane družbene skupine in da v njem ženske praviloma potegnejo krajši konec kot v proporcionalnem ali kombiniranem volilnem sistemu. Bolj poglobljena analiza pa pokaže, da nobeni regionalni, parcialni ali skupinski interesi ne morejo biti uspešni, ker se v VS vodi boj, ne boj, mesarsko klanje med dvema organiziranimi političnima poloma, ki se borita za zmago. V parlamentarnem sistemu, tudi njegovi slovenski različici, parlamentarne volitve niso samo način določanja sestave državnega zbora, ampak je od njihovega izida odvisna sestava vlade. In ko se dva politična bloka borita na življenje in smrt za osvojitve izvršne oblasti, v tem boju ni prostora za uveljavljanje kakšnih drugih interesov, kot je interes političnih blokov, da zmagata njun program in večina kandidatov zato, da bodo lahko oblikovali in podpirali vlado. Iz takšnega bistva političnih bojev v VS izhaja njegova značilnost, da pogloblja in zastruje politično polarizacijo in vodi v dvostrankarstvo. S tega vidika je prednost proporcionalnega volilnega sistema v tem, da gradi na povezovanju, sodelovanju, sporazumevanju, prednost kombiniranega sistema pa, da priznava polarizacijo, je ne pogloblja ali zastruje. Če proporcionalni sistem deluje povezujoče, deluje VS izključujoče in pogloblja razlike.

Pristaši VS poudarjajo neposredno izvolitev poslancev, hvalijo možnost izbire med različnimi kandidati, obljublajo večjo povezanost izvoljenih poslancev z regionalnimi in lokalnimi interesi itd. V resnici pa VS v ospredje postavlja temeljno dilemo: ali bo zmagal levi ali desni politični blok, vse ostalo je drugotnega pomena. Nekateri pravijo, da je napovedovanje takšnih posledic VS pretirano, glede na to, da imamo v Sloveniji VS uveljavljen za velik del lokalnih (sveti manjših občin in župani v vseh občinah) in državnih volitev (državni svet, predsednik republike). Toda poseben učinek ima VS takrat, ko je uveljavljen za volitve, katerih izid je usoden za prevzem izvršne oblasti.⁴ Samo te volitve so toliko pomembne, da se zaradi

⁴ Večinski sistem pri volitvah ameriškega kongresa nima istega učinka, ker v ZDA odločajo o nosilcu izvršne oblasti predsedniške in ne kongresne volitve.

njih sklepajo strankarske koalicije, ustvarjajo in razbijajo politična zavezništva, združujejo politične stranke v velike bloke itd.

Z vidika posameznega volivca je VS zelo tvegan. Izbira, pred katero je, je mnogo ožja od izbire v proporcionalnem in kombiniranem sistemu in veliko bolj tvegana. Šteje namreč samo glas, oddan za končnega zmagovalca. Glasovi, oddani za vse druge kandidate, pa tudi če jih je skupaj precej več kot je glasov za zmagojočega kandidata, gredo v koš. Zato je za vse volivce, ki niso pripadniki najuspešnejšega političnega bloka neke volilne enote, zelo boleče, da pogosto dolga desetletja ne moramo storiti ničesar zoper izvolitev kandidata, s katerim se ne strinjajo in za izvolitev kandidata po lasti izbiri. V Sloveniji si lahko zamislimo, da bodo v takšni situaciji pogosto levi volivci na podeželju in desni volivci v mestnih volilnih enotah. Prav tako lahko upravičeno domnevamo, da v obdobju vladavine levega političnega bloka ne bi bile v enakopravnem položaju lokalne skupnosti, v katerih bi zmagale stranke desnega političnega bloka in obratno. Sorazmerno zastopstvo in koalicije seveda resnično velikokrat vodijo do nenačelnih in gnilih kompromisov in kupčij, toda njihova prednost je, da omogočajo participacijo na oblasti tudi mnogim drugim, ne le pripadnikom enega bloka in političnega programa.

Nedvomno vodi VS do stabilnejše izvršne oblasti. Zakaj? Zato ker praviloma privede do tega, da ima ena stranka ali politični blok absolutno večino sedežev v parlamentu in zato, ker imajo stranke v evropskih državah z VS (vse bolj to velja tudi za ZDA) razvito strankarsko disciplino poslancev. Stabilnost vlade je privlačna, ker lahko vlada na podlagi političnega programa ene stranke ali bloka, učinkovito in konsistentno izvaja to oblast. Toda z vidika volivcev, ki niso podprli vladajoče stranke ali bloka, je ta stabilnost negativna. Povzroča nesorazmerno majhno zastopanost drugih političnih strank, pomeni manjšo moč opozicije, vodi do šibkejšega nadzora nad delom vlade in zmanjšuje na minimum možnosti za izglasovanje nezaupnice vladi. V parlamentarnih demokracijah z večstoletno tradicijo, kot je britanska, zamenjava vlade ne vodi do obsežnih kadrovskih čistk (v njih ima uradništvo vlogo nevtralne strokovne službe, ki opravlja svoje naloge enako, ne glede na spremembo politične stranke na oblasti) in korenitih zaokretov vladne politike, saj zmagojuća stranka ne zavrže tistega, kar javnost sprejema kot dosežek in pridobitev prejšnje. V Sloveniji bo še dolgo drugače. Celo zamenjava ene z drugo, politično raznoliko koalicijo, ob isti vodilni stranki, vodi do programskih in kadrovskih zaokretov, ki so z vidika utečenih evropskih parlamentarnih demokracij nepojmljivi. Še veliko izraziteje bi se to dogajalo v primeru, da bi uvedli VS.

Glede na to, da je v Sloveniji v igri uvedba dvokrožnega volilnega sistema, je mogoče pričakovati, da ne bi prišlo takoj do oblikovanja samo dveh političnih strank, ampak bi na prvih volitvah levi in desni blok nastopala v obliki predvolilnih koalicij, ki bi se vsaj za zmagojučo stran po volitvah iztekle v ustanovitev nove stranke. Ne glede na to, kateri politični blok bi na prvih volitvah po VS zmagal (v zadnjem času so v vsej zahodni Evropi na večinskih volitvah zmagovale stranke leve, v Veliki Britaniji, Franciji, Italiji), bi dolgoročno gledano večinski sistem ne vplival blagodejno na evropeizacijo Slovenije in vključevanje v Evropsko unijo, ki je doslej potekala na podlagi sporazuma parlamentarnih političnih strank.

Uvedba VS terja spremembo sestave volilnih enot in okrajev. P politični sporazum in 2/3 večina vseh poslancev državnega zbora, ki je potrebna za sprejem zakona o volilnih enotah, bosta še težje dosegljiva, kot pri izbiri volilnega modela. Od načina oblikovanja volilnih enot in še zlasti od vprašanja, kako bodo določene meje med mestnimi naselji in podeželjem, je v mnogočem odvisno, ali bo v VS uspešen levi ali desni politični blok.⁵ Zato bi veljalo določbe o volilnih okrajih vključiti v zakon o volitvah državnega zbora ali pa oba zakona sprejemati v paketu. V nasprotnem primeru se lahko zgodi, da bo veljavni volilni sistem zamenjan z VS, volitev pa ne bo mogoče izvesti, ker ne bo sprejet zakon o volilnih enotah.

Irski sistem enega prenosljivega glasu (IS)

V Irski je uveljavljen sistem enega prenosljivega glasu že osem desetletij in je doslej uspešno preстал že dve preizkušnji z vseljuskim referendumom. Bistvo IS je v tem, da volivec izbira med kandidati, delitev mandatov pa je (pretežno) proporcionalna. Tako lahko IS uvrstimo na lestvici volilnih sistemom zelo blizu nemškega kombiniranega sistema, še zlasti, ko gre za slovensko, deloma izboljšano verzijo, ki jo je izdelal državni svet.

V IS volivec glasuje na enak način, kot potekajo v Sloveniji volitve obeh poslancev narodnih skupnosti (alternativno glasovanje). To pomeni, da rangira kandidate z liste tako, da označi svojo prvo, drugo, tretjo itd. izbiro. Alternativno glasovanje seveda samo po sebi nima proporcionalnega učinka, dobi ga šele v volilnih enotah, v katerih se voli večje število poslancev.

Seveda je vsak kandidat, ki dobi takšen delež glasov, da bi bil izvoljen na večinskih volitvah, izvoljen tudi v IS. Poleg njega pa so izvoljeni tudi drugi kandidati, ki dobijo potreben seštevek ne le prvih, ampak tudi drugih, tretjih itd. glasov.

IS se šteje za tako zapleten sistem, da je malo verjetno, da ga bo poleg Republike Irske uvedla še katera druga država, je pa zelo cenjen v teoriji, ker (podobno kot nemški kombiniran sistem ali pa še bolj posrečeno) združuje pomembne odlike: omogoča izbiro med kandidati (personalizacija volitev), pri katerih je v oklepaju navedena njihova stranka, zagotavlja (pretežno) sorazmerno zastopanost političnih strank in programov, prispeva k zmanjšanju števila političnih strank ne da bi vodil do dvostrankarstva in s tem k večji stabilnosti vlade. Vse to je doseženo na skrit način, ne da bi se bilo treba volivcu izjasnjevati glede podpore političnim strankam z edinim (proporcionalni sistem) ali drugim glasom (kombinirani sistem), ne da bi bil določen volilni prag za vstop v parlament ali postavljena kakšna druga omejitev (stranka lahko v vsaki enoti nastopi s toliko kandidati kot sama želi in ne samo z enim, kot velja za okraje po veljavni ureditvi v Sloveniji).

Zdi se, da bi bil deloma dograjen IS posebej uporaben za tiste države, v katerih obstoji izrazita delitev političnega prostora na nacionalni oz. etnični podlagi

⁵ Kako občutljivo je to vprašanje kaže primer, da so poslanci SDS vložili kar štiri zakonske predloge o tem vprašanju hkrati, da bi onemogočili, da bi pred volitvami prišli na vrsto predlogi drugih poslancev (kar predstavlja tipičen primer zlorabe s poslovnikom določenih pravic poslancev).

(npr. Bosna in Hercegovina). Njegova prednost je namreč v tem, da spodbuja volivca, da se opredeli tudi do kandidatov politične stranke, ki ji ne pripada oz. je ne podpira. Verjetno pa bi bil takšen učinek IS izrazit samo, če bi bilo predpisano, da mora volivec glasovati za več kandidatov, kar v IS, kot je uveljavljen na Irskem, ne velja.

IS pa ni zapleten z vidika načina glasovanja (alternativno glasovanje) in tudi ne z vidika razumevanja njegovega bistva in učinkov. Zapleteno je samo izračunavanje delitve poslanskih sedežev. Prvo in vsa naslednja štetja glasov potekajo na podlagi posebne enačbe, ki določa minimalno število glasov za izvolitev kandidatov. To število se izračuna takole: število oddanih glasov v volilni enoti delimo s številom poslancev, ki se v volilni enoti izvolijo, povečanim za ena, temu izračunu pa se doda en glas. S prenašanjem ostankov glasov že izvoljenih kandidatov in izločanjem kandidatov z najmanj glasovi, se postopoma, po večkratnih štetjih, razdelijo vsi razpoložljivi poslanski sedeži. Ta sistem ima tudi med teoretiki nekaj nasprotnikov, ki trdijo, da je v nekaterih primerih nekonsistenten, ker izvolitev na podlagi petega ali šestega štetja glasov ni vedno odvisna od podpore volivcev, ampak tudi od tega, katere volilne lističe pri pregledovanju ostankov glasov upošteva volilni odbor. Kljub temu v IS redko prihaja do pritožb kandidatov, še redkeje pa so uspešne, ker opravljajo štetje državni uradniki, ki jim javnost, politične stranke in sodišča priznavajo strokovnost in nevtralnost.

Kombinirani volilni sistem bi se še v večji meri približal IS, če bi sorazmernost zagotavljal na podlagi glasov, ki so jih volivci oddali za vse kandidate posamezne stranke in ne na podlagi posebnega drugega glasu. Tudi brez takšne spremembe pa imata kombinirani nemški in IS presenetljivo podobne učinke. Le glede zastopanosti žensk je IS doslej pokazal v praksi slabše rezultate kot nemški ali novoze-landski kombinirani sistem.

LITERATURA

- M. G. Antić. 1998. *Ženske v parlamentu*, Sophia, Ljubljana.
- F. Grad. 1996. Volilni sistem, v: Grad, Kaučič, Ribičič, Kristan, *Državna ureditev Slovenije*, Uradni list RS, Ljubljana.
- F. Grad. 1993. Volitve in volilni sistemi, IJU, Ljubljana 1996 in Richard Sinnott, *The Electoral System*, v: *Politics in the Republic of Ireland*, PSAJ, Galway.
- M. Grah. 1999. *Rahlo nedosledni anketiranci*, Delo, sobotna priloga, 3. aprila.
- Eckhard Jesse. 1989. *The West German Electoral System: The Case for Reform, 1949 – 87*, West European Politics, July.
- M. Krivic. 1999. Je ustavno sodišče ubralo "bližnjico"? *Dnevnik*, Ljubljana, 18. marca 1999.
- D. Nohlen. 1992. *Izborna pravo i stranački sustav*, Alternative, Zagreb.
- L. Pitamic. 1927. *Država, Družba Sv. Mohorja*, Ljubljana.
- C. Ribičič. 1998. Odprto pismo Tonyju Blairu in Borutu Pahorju, *Slovenska panorama*, 12. oktober.
- C. Ribičič. 1996. Štirikrat štiri, *Prebiranje volilnih sistemov*, v: *Prednost*, DE, Ljubljana.
- Volilna zakonodaja (zbornik)*. 1996. Uradni list RS, Ljubljana.
- Volilni sistemi*. 1996. Uredil S. Gaber, Krt, Ljubljana.